

♦ Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq

Gülşən ƏLİYEVƏ-KƏNGƏRLİ

"Kəssə, hər kim
tökülən qan izini..."

H.Cavidin "Peyğəmbər" dramında
ideal şəxsiyyət məsəlesi

Tarixda şəxsiyyətin rolu həlliədicidir. Yermiş illik sovet dönenində bizi zorla inandırmağa çalışılar ki, tarixin hərəkətverici qüvvəsi kütlədir. Əlbəttə, bu, kökünden sah ibi. Bunu ona görə dəyirlər ki, türk-islam tarixində böyük şəxsiyyətlərin rələni heç endirsin. Belə yanaşımla rüslərə sərf edirdi. Amma tarixdə 17 imperiya yaradılmış, dünyaya Mete, Atilla, Çingiz xan, Əmir Teymur, Bəbur, İldırım Bayazid, Şah İsmayıllı kimi tarixi, Nizami Gəncəvi, Əhməd Yəsavi, Celaləddin Rumi, Yunis Əmra, İmadəddin Nəsimi, Əlişir Nəvai, Məmməd Füzuli kimi adı şəxsiyyətlər baxış etmiş türkləri heç vəsile şərflər eləmir. Bismi tarix, bismi adıbəyiyyat böyük dövrlər, qəhrəman şəxsiyyətlər, möhtəşəm eposlar ("Kitabi - Dada Qorqud", "Manas", "Koroglu"), dahi şəhərkarlar tarixidir. Ona görə də adıbəyiyyatımızın bədli xarakterlərinin yaradılması hamisə təxribat olub. Məmməd Peyğəmbər, filosof kimi Şəhər Xəyyam, dahi Nizami, Əmir Teymur, hürufi şair Nəsimi, M.P.Vaqif dramaturgiyamızın əzəməti bədli-tarixi surətləri olub.

Peyğəmbər Allahdan sonra dəfə gətirilən ikinci müqəddəs Ad - Səzdür. Bu sözün özündə bir ülviyyət, bir qüdsiyyət, ləyaqət və əzəmət var. Dördüncü səma kitabını, müqəddəs "Quran"-ı getirmiş Məmməd Əleyhissəlam - İslam peyğəmbəridir. O, sonuncu və ən qüdrəli peyğəmbərdir. O, bir olan Allahın yerdəki elçisi, badanı atdan, varlığı nurdan yaranıb. Əgər hicrətdən 622-ci ildən saysa, 1392 ildə ki, bu İlahi Ad tarixdə və qəlbələrə dua və sənərlər, eşq və məhabətə, hörəmət və izzətlər yənə edilmişkədər. Hər bir müsəlman gecə yatağına giranda "Əşəhud - ən la ilaha illəlləh, Əşəhud ənne Muhammedən Rəsulullah" deyərək kalmeyi-şəhadət getirir, Allahla barəbar onun rəsulunu - Məmməd Əleyhissəlamı da sevgi və həycanla anır.

Daha Azərbaycan şairi, böyük dramaturq və romantik-filosof Hüseyin Cavid də öz "Peyğəmbər" dramanında İslam dininin banisini bələ bir ülviyyət möcəməndə qəfəmə altı, onun ham ilahiliyini, ham də şəxsiyyət kimi tarixiliyini ədəbiyyatda getirir. Dünya ədəbiyyatında Peyğəmbər mövzusunda bir sira dəyerli bədil-fel-səfi və tarixi əsərlər yazılıb. Hz. Məhammedin obrazı türk yazılı ədəbiyyatına Balasənqul Yusifin "Qutadqab" əsəri ilə daxil olur. Bu da taximinen "Quran"ın türk dilinə idarə tacərümə olunduğu dövra - XI əsrlərə təsadüf edir. Peyğəmbər türk yazılı ədəbiyyatına Yalavac adı daxil olur. Türkçülüyün yalavacı - peyğəmbəri, banisi Əlibay Hüseynzadə "Yalavacın qızı" şeirində yazıdır:

Yalavac qızı Zəhrə! Ey şanlı qadın
Qarənlığa şəraf vermişdir adın.

Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq

Məmməd elə dahi, ilahi bir şəxsiyyət idi ki, onun bütün obrazını, xüsusi ilə Allahdan nərən dəxili aləmləni nə beddi sözün, nə rənglərin, nə də səsin - müsinqin qüdürü ilə yaratmaq mürükün deyil.

Bununla yanaşı, tarix boyu fərgi sanat sahəsinin təmsilçiləri onun obrazını yaratmağa cəhd etmişlər. Şərqi dahi rəssam Sultan Məmməd "Peyğəmbərin meraci" adlı əzəmetli bir şərif asarı yaratmışdır. Nizami Gəncəvi də daxil olaqla, şanıne nəl yazmışdır. Füzuli qazallarının möhüm bir qismı Peyğəmbərin dinlər və ümuman başlı tarixindəki müstəsna mövqeyini həsr etmişdir.

Qarb adıbəyiyyatında isə Məmməd Əleyhissəlamın şəxsiyyətinə maraq çox güclü olsa da, ziddiyətli olub. Qarb Renessansının banisi yazıçı Aliyev Dantə özünün dahiyyə "İlahi komediya" əsərində Qerb ədəbiyyatında ilk dəfə Peyğəmbərimizin obrazını yaradı. 1742-ci ildə böyük fransız məarifçi-filosof Volter "Məmməd" facisini yazişti. Öz əsərlərində alman və dönya romantizminin zirvələrini yaradın I.V.Hôte məşhur "Qarb-Şərq divanı"nda Məmmədi böyük diqqətlə təsvir edib. XX əsrin avvallarında Almaniya mühacirət edən arəb yazarı Cübran Xellil Cübran orada "Məmməd" adlı məraqlı bir fəlsəfə-publisistik əsse yazıb.

Hüseyin Cavidin "Peyğəmbər" mənzum drami totalitar sovet ideolojiyasının keşkəshək vaxtı, marksizmənən "dən xalq üçün tiryek" kələminin rəsmi qanunu, ehhəm və şüra çevriliydi 1923-cü ildə çap olunub. H.Cavidin əsarı Məmməd Əleyhissəlam mövzusuna XX əsrdə ilk və sonuncu müraciət idi. XX əsrdə xalq şairi Zalimkhan Yaqub möhtəşəm "Peyğəmbər" poemasını yazdı, XX əsrin 60-ci illərində "Hüseyin Cavid" (1960) monografiyası ilə cavidşünaslığının yeni mərhələsinin əsasını qoynak akademik Məmməd Cəfər bəy qəzəbat galir ki, "Peyğəmbər" və "Topal Teymur" Hüseyin Cavidin dramatik baxımdan an zeif əsərlərdir". (Məmməd Cəfər, "Seçilmiş əsərlər", iki cilda, II c.). Amma boyuk əlm unudurdu. Cavid bəy əsərləri sehne üçün yazmamışdı. Təsədüf deyil ki, 4 parçalı dramin avvalində sehne əsərləri sehne üçün sahneyi olan, rejissor və aktyor üçün nəzərdə tutulan "Əşxas" verilməmişdi. (Bax: Hüseyin Cavid, Əsərlər, Beş cilda, III c. Bakı, Elm, 2007, c. 171. Qeyd. Peyğəmbər əsərindən sitalar bu manbedən sahifə göstərilməklə veriləcək - G.-Ə.K.)

1923-cü ildə "Peyğəmbər" çap edildikdən sonra Azərbaycan cavidşünaslığının bənilərindən tənqidçi və ədəbiyyatşünas Hanifi Zeynalli aprel ayında Mafir evində asər haqqında geni maruzə edir. (Bax: "Mafir və mədəniyyət" jurnalı, 1926, №9, s.42-45, №10-11, s. 55-59)

H.Zeynalli H.Cavide yüksək dəyer verərək yazardı: "Cavid kimi ümumun sevimilisi olan bir şairimizin həm mürakkəb qurumunun "Peyğəmbər" haqqında tənqidlər misali mülahizələr yürütməye casarət etməyə məcbur olduğunu, zətən mani avşaldan bu fikirdeydim" (Zeynalli H. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Yazılı" 1983, S. 36. Qeyd: Sitalar bu manbedən veriləcək).

Bu qeyd göstərir ki, "Peyğəmbər"ı yazarkən 41 yaşılı H.Cavid ciddi şöhrət sahibi idi, çünki bəi mülahizədə onu boyuk ehtrani iləda olunur. Bununla belə, H.Zeynalli H.Cavid əzərinin və mansub olduğu careyanın hüdüdlərini aşa bilməməkdə, hamçinin böyük mövzular görübər lazımi bədi-fəlsəfi sahiviyətə İsləməməkdə tənqid edir: "Cavidin on zeif noqtələrindən biri də böyük mövzuları alb əzərində çox çalışmasından. Ona görədir ki, ondan gözlädiyim qədər böyük bir esər meydən atrafı. Cavid bir "Şeyx Sənə" yazar, bir "Uçurum" açar, bir "Afət" doğurur, bəlkə də, "İblis" rəqs etdirir, bir "Peyğəmbər" yazmağa qeyrat edar, bəlkə də, indi bir Cingiz, yənni bir İskəndər, ertəsi gün də Lenin dirlitməyə can atacaqdır... Bəzən birişiñ olduqca qüvvəli təsir etmək istərən dəqədərlərə verdilər sözürlərənən dərəcə zəif və biçimsiz bir hala qoyar və tacəla etdirildi simaların na hərakətinə, na də sözələrinə təressüd və kontrol altına alar" (s. 43). Bunun sababını tənqidçi H.Cavidin türk şairlərindən Əbdülhəq Hamid, Tövliq Fikret, Rza Tofiqin tərzində yazmasıyla əlaqələndirir.

20-ci illərin marksist tənqidçisinin bu mülahizelerində müəyyən istehza olduğunu da nəzərdən qaçırıb. Əlbətə, zəməne istərdi ki, H.Cavid Məhəmməd və Teymur haqqında yox, Lərin haqqında asar yarınsın. H.Zeynallı "Peyğəmbar" mülliəfini üçüncü cəhətdən - sufizm ideyalarının təsiri altında yazdırına görə de tənqid edir. Anma münasibətinə asılı olmayaqdan, tənqidçi H.Cavid sufizminən "Şeyx Şənan" asərindən basıldıqları söyleməkde, şübhəsiz ki, haqdır. Və burda Cavidin itirəcəyi, ancaq qazanacaqları var.

H.Zeynallı H.Cavid yaradıcılığında sufizmin onun mülliəmi, böyük türk şufisi Rza Tofiqdən gəldiyini söyleməkən yanışı, ham də bələ bir mülahizə irali sürür. "Əcəba, Cavidin boyla etməsinə sabab nadır? Bizca, möhtəşəm sairinə həyata, haqiqətən yaxşılaşmışdır, istəyir, oradakı tipləri tənqid etmek üçün çalışıdığını onu sarmış olan mühit, qarsısındakı haqiqət - hal ona dar ve kicil gelir və ona görə də o, öz fantaziyasına hüvət vermiş üçün beşən təsiməni araşdırır, başqa mühitlərə qoşur və her şeyi "uzaq uşqularından" almışdır. Artıq bu noqtədə Cavid romantik olub qalır" (s.47).

Əlbətə, H.Cavid 1920-ci illərin bəzi "şair"ları kimi, "Mazulut şalban, man şənə qurban" kimi seyrində yaza bilməzdə. H.Zeynallı: "Peyğəmbar" dramından aşağıdakı parçanı misal götürür:

*Şairim, basıldıyım sidqü sofa,
Çırçırın Izlədiyim nuri-daha.
Daima ruhunu oşqar cəborut,
Daim ilhamımı dölmər məleküt.
Ban fəqət hüsni-xuda şairiyim,
Yero enmem de səma şairiyim. (III c. s.194)*

Hənəfi Zeynallı çox doğru olaraq yazar: "Peyğəmber"in özüni təsvir etdiyi parça Cavidən qədər gözəl yarışır. Guya ki, burada Cavid özü-özünü anladır" (s.47). Haqiqətan da, bu parçada H.Cavid onu nəfərdən, pambıqdan, kommunizmdən, Lenindən yarınzı takılı edən sovet dövlət rəhbərlərinin cavab verirdi, özünün kim olduğunu, 12 il sonra 1937-ci ilde onu repressiya maşınının ağızına atacaq adamlara anlatmaq istəyirdi.

H.Zeynallı Peyğəmbar obrazının düşdürüy real vəziyyəti təhlil edir, onu "imranlı və qanaltı mökmək bir tip" (s.52) adlandıranraq yazar: "Peyğəmbarın öhdəsinə düşüş olan vəzife iki tərzində çatınmış. Birincisi, yeni bir dinin doğulduğu unctional qalxı eski dindən ayırb yenisini uydurmala və, ikincisi, böylə dina laqeyd olan bir xalqda...dine hörmət kimi duyguyu atımla. Böylə bir adam daxi sərt və esbi olmaqdən tamamilə əzəq, bəlkə bütün hərkətlərində özünü xalqa sevdirmək kimi seviyyəyə malik olmalıdır" (s.55). H.Cavid Peyğəmbarı olduqua sabrı, müdrik və casarəti , öz inanında qətiyyatlı, sərkərdə kimi sücaallı və təşkilatçı bir siyasetçi kimi yaradır.

Üçüncü rəis deyir:

*Dün bəlirsiz, ufaq qıvılçım iken
Bir böyük yanyan oldu...bir heçdon
Yaradıb adlı-şanlı bir ordu,
Bizi təhdidə başlamaqdaqdır o.
Qapılıb gah Ömrə siyasetinə,
Güvenin gah Əli sücaetinə.
Her tərafdan axıb gələn seyyah
Söhbət eylərən...Ibn Abdullaḥ
Kəsb-elm etdi həp aqzılardan,
Öldür bir�a istə dünkü çoban. (III c. 259-260)*

H.Zeynallı, Xattab oğlu və Şəmsə obrazlarını da 1920-ci illər tənqidinin vulqarsosioloji metodları ilə təhlili edir. O, Şəmsə obrazına xüsusi dayar verərək yazar: "Şəmsənin təsvirində Cavid heç də aldanmamış. Yaratmaq istədiyi bir ideal

müteəssibin qarşısında qadınlığında olan bütün şəfqət, qısqancılıq və qəzəbə dolu bir qız olmalıdır. Əks halda əsər son dərəcə naqış çıxacaqdı. Məhz bu noqtada Cavid müvəffəq olmuşdur... Nə etməli ki, tədbiri qızın özünən zəhərləməsi ilə natiçeləndi. Fəqat o, sözündən ardınca getdi. Və şərafə, namuslu oldu. Bu isə təxədəz az gorunə bilən sayılı qadınlardan birisi qədr deyərdi" (s. 56 ve 59).

Əlbətə, H.Zeynallının Şəmsəyə verdiyi qiymətli tam razılıqlaşmaq olmaz. Başçığını (sənədə Peyğəmbar) zəhərləmək istəyən cinayətkən şərefli, namuslu adlandırmış çatındır.

H.Zeynallı H.Cavidin kütüleni icrasında gedə bilinməmək, Peyğəmbari sıfırda onun arxasında gedən "qara sel" qıymətləndirməmək, Peyğəmbarı işsizənə büləri dağıbdıb onun yerinə qara daşı ibadətgəħha çevirməkde suçlayır.

Daha bir irad: "Şənədə tezərrül ilə bərabər hissiyat dəxi hemaheng olmalıdır. Yoxsa başı-dımağı zorlaqla işləşən iş yaramaz. Cavid isə burada qafasını zorlaşmış, iham ilə iş yapmamışdır. Ona görə də bu əser "İblis" dan qat-qat zəif çıxmışdır" (s. 79).

1920-30-cu illərin məşhur folklorçusu və ədəbiyyat nəzəriyyətçisi H.Zeynallı cavidşünaslığın təşəkküllündə müümən rol oynamış "Hüseyin Cavidin yaxıdıgi "Peyğəmbar" haqqında mülahizələrim" adlı geniş məqədəsini müsət notlarıla tamamiləyir: "Cavidin yaradığı dl və işləb hararələrin alınsın, nə kim ilhamlardan doğur-dögüşün. Azərbaycançıda şair və ədliblərini işnən müstəsna, an zərif və nann bi dildir. Bu dilln galəcək nəslərimizə təsir olmamış olmaz..." (s.79).

Bunlar H.Cavidin "Peyğəmbar" drami haqqında 1920-ci illər ədəbiyyatşünaslığının geldiyi qənaatlı id. Uzun iller - 80-ci illərə qədər "Peyğəmbar" cüzi istisnalarla diqqətdən konarda qaldı.

2013-cü ilde "Peyğəmbar"ın yazılışının 90 iliyi tamam oldu. İndi də müasir nezəri fikrin - cavidşünasın Azər Turanın 85 il sonra geldiyi bazi qənaatlıra nezər salmağı lazımn bilirik.

Hüseyin Cavidin müümən, heyati, əsərləri, mövzularının tarixi menbələri, badii-fəlsəfi məhiyyəti haqqında mətbəətələrə təqdimatlırlardan olan "Cavidname" (Bakı, "Elm və təhsil" 2010) kitabında aşağıdakı qənaatlırlar yer alı: "Peyğəmbar" dram tarixi və dini dəllilərlərə kifayət qədər zəngin bir asırdır. Elə bəzən sabedən də onu istər teoloji, isterən də tarixi baxımdan inçələyərək, an əvvəl Hüseyin Cavidin irfanı və ruhani möqəmələri yenilikçi bir dırışa ilə zamanları arasında dövrlər - miladın 630-cu illərindən 1920-illərə rəhat, başçalarından fərqli, asuda bir ilhamın aralığı ilə başlayıb bilənəsi dəqiqət cabə edir.

Tarixi həqiqətə sədəqat, ustaqal müəllifin mükəmməl etiqad müeyyənliliyi "Peyğəmbar" dramının olamadırat xüsusiyyətlərinəndir. Bəzən sərfləri noyətinqənarələrə təftiş olunan və əsər ədəbiyyat tarixində, təessüf ki, bu günə qədər məhz tədqiqatçılarının natamamı təqribələrində, dini döşüncəyə qatıyyən etinə etməməsinin, an başıcası, Peyğəmbar şəxsiyyətinin ilahi böyükliyinə səmimiyyətə iman gətirə biləməsinin, ham də "Peyğəmbar" dramına dövrü müvafiq vulqar münasibətinin hesabına hələlik dunya ədəbiyyatı tarixində hadisə olaraq öyrənilməmişdir.

Lakin "Peyğəmbar" hadisədir. Özü də təkəcə ədəbi, estetik, fəlsəfi, teatral, dramaturji hadisəyil, milli mədəniyyət tarixində əsəri mədəniyyəti dövrünü möhəzzərən yəniden ortaya çıxaran bir hadisədir" (s. 207).

Geniş yayımızı biləcək "Peyğəmbar"ın həqiqi bedii-fəlsəfi və tarixi qiyməti özəsinin tətbiq olunduğu, A.Turan bir qədər aludeqliyə qapılısa da, əsəri müasir - XXI - əsr təsəkkürü, özü də türk-islam dünüşcəsi noyətinqənorundan qıymətləndirməye nail olub.

Ümumiyyətə, H.Cavidin "Peyğəmbar" asərine münasibətdə ədəbi tənqidin, nəzəri-estetik fikrin metodoloji qusuru bu iddi ki, tənqid Peyğəmbar obrazını konkret olaraq, İslam Peyğəmbarı ilə eyniləşdirir.

